

The Right to Mental Health of Children in Cyberspace in Light of the Iranian Legal System, Islam, and International Human Rights Instruments

Shahram Salami*

Zahra Zare Esfidani**

Sahar Hasani***

Roya Motamed-Nejad****

Received: 2021/11/10

Accepted: 2022/01/15

Abstract

As one of the main components of the right to health, mental health is also one of the main examples of children's rights. Various factors contribute to the threat or realization of this right of children, including cyberspace. Cyberspace is important nowadays because children spend a lot of time in cyberspace. However, much of it is inappropriate for their age and mental state, as well as negatively affecting their psyche. Using the descriptive-analytical method, this study intends to answer this question: How can the right to children's mental health in cyberspace be realized within the Iranian legal system, Islam, and international Human Rights Instruments? To answer this question, different rights of children in cyberspace including the right to education, the right to privacy, the right to security, and the right to play and recreation, and their relation with the right to the mental health of children have been investigated. The results indicate that in the international human rights system, especially in the protection of children's rights, some measures have been considered by governments. In Islam, the health of people has been highly emphasized in the Quranic verses and hadith. While the Iranian legal system takes steps to protect children's mental health in cyberspace, there is still much to be done to achieve the goal.

Keywords: Child, Right to mental health, Cyberspace, Right to personal security, Right to education.

* MA. Student In Human Rights, Department of Public and International Law, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

salami.shahram@gmail.com

** MA. In Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran.

zahra.zareesfidani@gmail.com

*** MA. Student In Human Rights, Department of Law, Faculty of Law and Political Sciences, Mazandaran University, Mazandaran, Iran.

s.hasani@stu.umz.ac.ir

**** Associate Professor, Department of Public and International Law, Faculty of Law and Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Ro_motamed@hotmail.com

حق بر سلامت روان کودکان در فضای مجازی

در پرتو نظام حقوقی ایران، اسلام و اسناد بین‌المللی حقوق بشر

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۵

نوع مقاله: پژوهشی

شهرام سلامی*

زهرا زارع اسفیدانی**

سحر حسنی***

رویا معتمدنژاد****

چکیده

حق بر سلامت روان از اصلی‌ترین مؤلفه‌های حق بر سلامت و از مهم‌ترین مصادیق حقوق کودکان می‌باشد. عوامل مختلفی در تهدید یا تحقق این حق کودکان مؤثرند که فضای مجازی یکی از آنها می‌باشد. فضای مجازی از آن جهت حائز اهمیت است که امروزه کودکان مدت زیادی از زمان خود را در آن محیط سپری می‌کنند و این امر در حالی روی می‌دهد که بخش قابل توجهی از این فضا نه تنها تناسبی با وضعیت خاص سنی و روحی - روانی کودکان ندارد بلکه آثار زیان‌باری نیز بر روح و روان آنها بر جای می‌گذارد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی در پی پاسخ به این سؤال است که: حق بر سلامت روان کودکان در فضای مجازی با توجه به نظام حقوقی ایران، اسلام و اسناد بین‌المللی حقوق بشر چگونه قابل تحقق است؟ برای پاسخ به این سؤال، حقوق مختلف کودکان در فضای مجازی از قبیل حق آموزش، حق حریم خصوصی، حق امنیت و حق بر بازی و تفریح و نسبت آنها با حق بر سلامت روان کودکان مورد بررسی واقع شده است. نتایج حاصل از این پژوهش حاکی از آن است که در نظام بین‌الملل حقوق بشر به‌خصوص در حوزه حمایت از حقوق کودکان، تمهیدات جامعی پیش روی دولت‌ها قرار گرفته است. در اسلام نیز سلامت افراد در آیات و روایات بسیاری مورد تأکید واقع شده است. اما در نظام حقوقی ایران هر چند اقداماتی در زمینه حمایت از سلامت روان کودکان در فضای مجازی انجام شده است، اما در عمل تا رسیدن به وضعیت مطلوب فاصله زیادی وجود دارد.

واژگان کلیدی: کودک، حق بر سلامت روان، فضای مجازی، حق بر امنیت شخصی، حق بر آموزش.

* دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق بشر، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
salami.shahram@gmail.com

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
zahra.zareesfidani@gmail.com

*** دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق بشر، گروه حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.
s.hasani@stu.umz.ac.ir

**** دانشیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
Ro_motamed@hotmail.com

مقدمه

همگام با توسعه و گسترش فضای مجازی در جهان و بهره‌مندی از مزایای آن، دولت‌ها با مشکلات و چالش‌های عدیده‌ای در زمینه حق بر سلامت کودکان در فضای مجازی مواجه شده‌اند. ابعاد دوگانه فضای مجازی، پیامدهای مثبت و منفی را می‌تواند برای کودکان به ارمغان بیاورد. لذا این امر موجب می‌شود که دولت‌ها این دغدغه را داشته باشند که همه شهروندان به‌ویژه کودکان بتوانند ضمن بهره‌مندی از ظرفیت‌های مثبت فضای مجازی از خطرات آن در امان بمانند. فضای مجازی نقش مهمی در آموزش و اطلاع‌رسانی کودکان ایفا می‌کند و از این حیث بسیار مفید است ولی این بدان معنا نیست که تمامی اطلاعات موجود در بستر فضای مجازی، می‌تواند در اختیار کودکان و نوجوانان قرار بگیرد، چراکه کودکان در مراحل مختلف رشد و تکامل هستند و نباید تربیت و رشد آنها تحت تأثیر اطلاعاتی قرار گیرند که چه‌بسا برای آنها مضر باشند. فلذا حق برخورداری از این حوزه و سامان‌دهی آن در ارتباط با کودکان و نوجوانان باید از اولویت‌های دولت‌ها باشد.

حق بر آموزش، حق بر سلامت، حق بر امنیت شخصی و حق بر تفریح و سرگرمی، حقوق ملازم با رشد و تعالی کودک است و امروزه به‌شدت با فضای دیجیتال مرتبط می‌باشد. امروزه فضای مجازی به‌عنوان یک حق و نیز ابزار تحقق سایر حقوق ازجمله آزادی بیان، مشارکت و آموزش و... مورد شناسایی و حمایت قرار گرفته است (Council of Europe, 2016, p. 9). مطابق قاعده لاضرر، به جهت حمایت از حقوق کودکان به‌ویژه عدم آسیب روانی به آنها، ضرر زدن به کودک توسط هر فردی ممنوع است و بر پایه حاکمیت قاعده مزبور، بزهکار و مجرم ملزم به تأدیه و ترمیم و جبران کلیه خسارات به کودک اعم از مادی و معنوی می‌باشد. چراکه بر طبق این قاعده هیچ‌گونه ضرر و زیانی اعم از جسمی و روحی - روانی نباید جبران نشده باقی بماند (هدایت و عظیم‌زاده، ۱۳۹۵، ص. ۳۵). چنانکه اگر فردی عمداً یا سهواً در بستر فضای مجازی، شخصی را مورد سوءاستفاده قرار دهد یا موجب هتک حیثیت او شود بر اساس این قاعده باید جبران خسارت کند. ماده ۱۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر، حفظ و حمایت از حریم خصوصی افراد را مورد توجه قرار داده است و اعلام می‌دارد: «هیچ‌یک از آحاد بشری حق مداخله در زندگی شخصی و خانوادگی و مزاحمت بدون

رضایت و از روی ستم را نداشته و در صورت تعرض به قلمرو شخصی و هتک حیثیت، شایسته برخورداری از حمایت‌های قانونی مراجع قضائی است». همچنین ماده ۵۸ قانون تجارت الکترونیک به حفظ داده‌ها و اطلاعات اشخاص و افراد در بستر فضای سایبری تأکید و مقرر کرده است: «ذخیره، پردازش و یا توزیع «داده پیام»‌های شخصی مبین ریشه‌های قومی یا نژادی، دیدگاه‌های عقیدتی، مذهبی، خصوصیات اخلاقی و «داده پیام»‌های راجع به وضعیت جسمانی، روانی و یا جنسی اشخاص بدون رضایت صریح آنها به هر عنوان غیرقانونی است».

طبق ماده ۱۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی: «هیچ احدی نباید در خانواده و مکاتبات و محل زندگی شخصی مورد مداخله و تعرض زورمندانه غیرقانونی قرار گیرد و نباید لطمه به آبرو و شرافت بدون مجوز قانونی صورت پذیرد و هر شخص حق برخورداری حمایت قانونی در صورت تهدید یا تعرض را دارد». در بند ۳ ماده ۱۹ میثاق، محدودسازی آزادی بیان را مطرح کرده است اما با توجه به گستردگی فضای مجازی و طیف وسیع اطلاعات، چگونه می‌توان دسترسی به آن را محدود ساخت. تعدادی از پژوهشگران در این خصوص بیان داشته‌اند که: «برعکس دنیای حقیقی که مبنای بر حفظ حریم خصوصی است، در فضای مجازی یا سایبری مبنای بستر عمومی است» (Basu & Jones, 2007, p. 2). پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که: حق بر سلامت روان کودکان در فضای مجازی با توجه به نظام حقوقی ایران، اسلام و اسناد بین‌المللی حقوق بشر چگونه قابل تحقق است؟ این مقاله با مطالعه تطبیقی نظام حقوقی ایران، اسلام و اسناد حقوق بشری به‌ویژه کنوانسیون حقوق کودک و حوزه‌های مختلف حقوقی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر سلامت روان کودکان با شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و بررسی توصیفی و تحلیلی، درصدد بیان مهم‌ترین حقوق کودکان در بستر فضای مجازی و تأثیر آنها بر سلامت روان کودکان است.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. تعریف کودک

از نظر لغوی؛ کودک مترادف با طفل، صغیر، کوچک و فرزندى که به‌حد بلوغ شرعی نرسیده، آمده است (معین، ۱۳۷۹، ص. ۲۲۸). در فقه؛ کودک به کسی گفته می‌شود که

به حد بلوغ شرعی نرسیده است یعنی سن ۹ سال تمام قمری در دختران و ۱۵ سال قمری در پسران (پوراحمدی، ۱۳۸۵، صص. ۵۷-۶۴). طریحی در مجمع‌البحرین می‌نویسد کودک از لحاظ سنی بین تولد تا احتلام است (طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص. ۵). در ماده ۱ قانون حمایت از کودک و نوجوان مصوب ۱۳۹۹ کودک را چنین بیان می‌دارد که: «هر فردی که به سن بلوغ شرعی نرسیده است» و نوجوان یعنی: هر فرد زیر هجده سال کامل شمسی که به سن بلوغ شرعی رسیده باشد. مواد ۴۹ قانون مجازات اسلامی و ۱۲۱۰ قانون مدنی سن زیر ۹ سال تمام قمری در دختران و سن زیر ۱۵ سال تمام قمری در پسران را کودک قلمداد کرده است. طبق ماده یک کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹: «کودک عبارت است از انسانی که به سن ۱۸ سال نرسیده است مگر اینکه در قانون کشورهای اعمال‌کننده، قانون به نحو دیگری تعیین شده باشد».

۲-۱. تعریف فضای مجازی

با وجود توسعه فراگیر کاربرد و آثار فضای مجازی در سطوح مختلف زندگی بشری در عصر حاضر، تاکنون تعریف واحد و اتفاق‌نظری از این عبارت ارائه نشده است. با این حال تعاریف متعددی توسط افراد یا سازمان‌های مختلف جهت شفاف‌سازی ظرفیت‌ها و ویژگی‌ها و چیستی این فضا ارائه شده است. برای مثال در فرهنگ لغت دپارتمان دفاع ایالات متحده در تعریف فضای مجازی عنوان گشته: «فضای مجازی یک دامنه و بستر جهانی در محیط اطلاعاتی است که با بهره‌گیری از زیرساخت‌های فناوری اطلاعات مانند شبکه‌های مخابراتی، اینترنت، رایانه و دیگر پردازنده‌های وابسته به هم اقدام به کنترل و پردازش داده‌های مختلف می‌کند». همچنین سازمان امنیت مجازی ایالات متحده و روسیه نیز در تعریف فضای مجازی بیان کرده‌اند که فضای مجازی بستری برای حفظ و نگهداری، انتقال، حذف و تولید اطلاعات مختلف است (Mbanaso, 2015, p. 18). از دیگر تعاریف ارائه شده درباره فضای مجازی می‌توان به موارد ذیل نیز اشاره کرد: فضای مجازی عبارت است از: «مجموعه ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق رایانه و وسایل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی. به تعبیر دیگر، فضای مجازی فضایی است که در آن فعالیت‌های مختلف در ابعاد داده‌ورزی و اطلاع‌رسانی، ارتباطات و ارائه خدمات، مدیریت و کنترل از طریق

سازوکارهای الکترونیکی و مجازی صورت می‌پذیرد» (خلیل‌پور چالکیاسری، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۸). در تعریف دیگری از فضای مجازی آمده است: مجموعه‌ای از انتقال و ذخیره داده‌های الکترونیکی است که بخش عمده و مهمی از آن را اینترنت تشکیل داده است. فضای مجازی ویژگی‌هایی را دارا می‌باشد که اصلی‌ترین آنها؛ گسترده بودن، جهان‌شمول بودن، پوشیده بودن و گزینشی بودن اطلاعات می‌باشند (شهریاری احمدی، ۱۳۹۶، صص. ۱۱-۱۲). هر چند تعاریف متعددی برای این عبارت ارائه شده است اما می‌توان با استفاده از مجموعه این تعاریف و مدنظر قرار دادن شباهت‌های آنان با یکدیگر به استانداردهای مشخصی در تعریف فضای مجازی رسید، از جمله آنکه در تمامی این تعاریف فضای مجازی بستری جهانی و فرامرزی برای پردازش داده‌های مختلف معرفی شده است. همچنین این تعاریف مؤید این نکته و مؤلفه هستند که فضای مجازی محیطی دیجیتال شامل پردازنده‌ها و بسترهای گوناگون از جمله اینترنت است. بنابراین از مجموعه این تعاریف می‌توان نتیجه گرفت که به‌طور کلی فضای مجازی حوزه دیجیتال جهانی از شبکه‌های وابسته به هم و همچنین شبکه‌های تعاملی از جمله اینترنت و سایر شبکه‌های مخابراتی و پردازنده‌هایی است که برای انتقال، تولید یا حفظ و حذف اطلاعات گوناگون از آن استفاده می‌شود (Sahoo, 2016, pp. 2-3).

۲. حق بر سلامت روان کودک

سلامتی مفهومی نسبی و در حال توسعه است. از نظر سازمان جهانی بهداشت «سلامتی، وضعیت رفاه کامل فیزیکی، روانی و اجتماعی بوده و نه فقط فقدان و نبود بیماری جسمی یا ناتوانی جسمی» می‌باشد. سلامت روان از مهم‌ترین مؤلفه‌های حق بر سلامت و رشد و شکوفایی انسان است. بنابراین معنای سلامت روان بدین‌گونه است که فرد دارای تعادل اجتماعی و فرهنگی و رفتاری، عدم اختلال روان‌شناختی، دارای وضعیت رفاهی متناسب و تعادل و توازن در کار و روابط عاطفی و ازدواج و تفریحات و اوقات فراغت می‌باشد (سالاریان و بازبر، ۱۴۰۰، ص. ۶). طبق تعریف سازمان جهانی بهداشت، سلامت روان «شامل توانایی لذت بردن از زندگی، توانایی بازگشت به زندگی بعد از ناراحتی و غم زیاد (مصیبت)، توانایی میانه‌روی، توانایی انعطاف‌پذیری و سازگاری، داشتن احساس امنیت و آرامش و خودباوری می‌باشد». بر طبق اساسنامه

سازمان جهانی بهداشت، برخورداری از بالاترین استانداردهای سلامت به‌دور از توجه به نژاد، قومیت، مذهب و عقاید سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، از بنیادی‌ترین حقوق انسان است (رحیمی، ۱۳۸۹، ص. ۵۳).

حق بر سلامت هر چند به‌صورت مستقیم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ذکر نشده است اما از اصول مختلف آن، از جمله: بند ۱۲ اصل ۳، اصل ۲۹ و بند ۱ اصل ۴۳ قابل استنباط می‌باشد.^۱ چراکه در این اصول بر حقوق بهداشتی و درمانی تأکید شده است و این حقوق از الزامات تحقق حق بر سلامت شهروندان می‌باشند. بدون برخورداری از نعمت سلامتی در ابعاد جسمی و روانی آن، امکان مشارکت شهروندان در برنامه‌های اقتصادی و صنعتی وجود نخواهد داشت و ناگفته پیداست که از مهم‌ترین سرمایه‌های هر کشوری، سرمایه انسانی آن کشور می‌باشد. سلامتی از آن‌چنان اهمیتی در اسلام برخوردار است که قرآن کریم در آیات متعددی^۲ سلامتی روح و جسم انسان را مورد تأکید قرار داده است و راهکارهایی از جمله: تغذیه مناسب، خواب کافی و پرهیز از پرخوری را برای نیل به این مقصود ارائه کرده است.

در قانون نمونه محافظت از کودکان در نسخه نهایی ژانویه ۲۰۱۳ در خصوص سلامتی در بند ۱ ماده ۳۵ بیان شده است که: باید از سلامت کودک مراقبت شود، اعم از جسمی و ذهنی و روانی و احساس کودک. بنابراین سلامت روان و جسم کودک برای شکوفایی و رشد در خور توجه بسیاری است که دولت باید تمهیداتی در این خصوص در بخش غیردرمانی و درمانی در نظر بگیرد. در بخش غیردرمانی دولت باید رفتاری غیرتبعیض‌آمیز (ماده ۲ کنوانسیون حقوق کودک) و آزادی بیان و عقیده و آگاهی و فکر و آزادی عضویت در گروه یا انجمن (مواد ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵) و دسترسی به اطلاعات و آموزش (ماده ۲۸) و اقدامات قانونی و قضائی و حمایت از کودکان در برابر استثمار و خشونت (ماده ۳۲ و ۳۴) و بهره‌مندی کودکان از استانداردهای زندگی را فراهم کند. در مواد ۵ و ۱۸ و ۲۷ کنوانسیون مذکور، تعهدات والدین و سرپرستان قانونی بیان شده است و در همه موارد دولت موظف به یاری والدین و سرپرستان قانونی در انجام وظایف و مسئولیت‌هایشان می‌باشد.

طبق ماده ۲۷ کنوانسیون حقوق کودک «دولت‌های عضو کنوانسیون باید تمامی امکانات برخورداری از زندگی سالم و مناسب کودک در همه ابعاد از جمله جسمی، روانی،

اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و... را فراهم کند...». نتیجه حاصل اینکه در استفاده کودک از فضای مجازی، بایستی به سلامت جسمی و روانی او توجه بسیاری صورت گیرد، چراکه در شخصیت، رفتار و سلامت روان او تأثیرگذار خواهد بود. در ماده ۶ کنوانسیون نیز رشد و بقا را حق کودک دانسته و دولت‌ها را به رعایت و تضمین این حقوق موظف کرده است. حق سلامت کودک در این ماده به‌طور صریح مورد توجه قرار گرفته است. در راستای تضمین حق سلامت کودک، والدین را نیز مسئول دانسته است تا اهتمام کافی در این زمینه داشته باشند (Sahoo, 2016, pp. 2-3). همچنین تفسیر عمومی شماره ۲۵ کمیته حقوق کودک نیز به لزوم رعایت حقوق کودکان در بهره‌مندی و استفاده از فضای مجازی توسط ارگان‌ها و نهادهای مختلف دولتی و خصوصی و نیز خانواده‌ها اشاره کرده است. این کمیته طی مواد ۹۳ الی ۱۱۶ تفسیر عمومی ۲۵ به تفصیل درباره اهمیت بالای حفظ حق کودک در برخورداری از لوازم و مراقبت‌های مقتضی جهت صیانت از حق سلامت در ابعاد مختلف آن از جمله سلامت روان صحبت کرده است و ضمن مدنظر قرار دادن و تصریح منافع و فواید بالقوه فضای مجازی در تأمین سلامت کودکان در ابعاد مختلف از جمله سلامت روان، به ابعاد مخاطره‌آمیز و مضر این فضا در صیانت از این حق، وظیفه نهادها و اشخاص مختلف در جلوگیری و جبران خسارت بروز این مخاطرات اشاره کرده است (CRC/C/GC/25, 2021).

در فضای مجازی که امروزه از هر سه کاربر فعال آن یک نفرشان کودک است تهدیدهای بسیاری برای کودکان در زمینه‌های مختلف وجود دارد که می‌توان از مهم‌ترین آنان به چهار حوزه عمده اشاره کرد:

- ۱- حوزه خشونت از طریق بازی‌های رایانه‌ای که روح و روان کودک را تهدید می‌کند؛
- ۲- حوزه فحشا و فساد که به‌نوبه خود بی‌بندوباری، پورنوگرافی و هرزه‌نگاری را در کودک افزایش می‌دهد؛
- ۳- حوزه استفاده از مواد مخدر و روان‌گردان‌ها و اعتیاد به فضای سایبری در اثر استفاده بیش از حد کودکان و نوجوانان؛
- ۴- حوزه کلاهبرداری در اثر اعتماد بی‌پایه به کاربران فضای مجازی، به‌ویژه توسط کودکان (Third & others, 2021, p. 1).

۳. حقوق کودکان در فضای مجازی و نسبت آنها با حق بر سلامت روان

حقوق کودکان در فضای مجازی دارای مصادیق متعددی می‌باشد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: حق بر آموزش، حق بر امنیت، حق بر بازی، حق بر حریم خصوصی و حق برخورداری از حمایت‌های اجتماعی بعد از بزه‌دیدگی، که نسبت آنها با حق بر سلامت روان کودکان مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۳-۱. حق بر آموزش کودک

آموزش شکلی از یادگیری است که در آن هر آنچه قابل آموختن است از نسلی به نسل دیگر یا از عده‌ای به عده دیگر منتقل می‌شود (طجرلو، ۱۳۹۳، ص. ۳۰۳). حق بر آموزش بسترساز تحقق سایر حقوق بشری است. چراکه به موجب آموزش، افراد می‌آموزند چگونه از حقوق سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خود بهره‌مند شوند و در زندگی اجتماعی مشارکت کنند (مرندی و قربانی، ۱۴۰۰، ص. ۸۲) و به همین دلیل اعلامیه ۱۹۹۰ یونسکو نیز به صورت خاص به این مسئله پرداخته و بیان کرده است: آموزش در چارچوب استانداردهای جهانی می‌تواند ابزار لازم برای مشارکت مردم را فراهم آورد.^۳ به علاوه در اسناد مختلف حقوق بشری از جمله میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز از لزوم دسترسی برابر به آموزش به عنوان حقی از حقوق بشر نام برده شده است.^۴ امروزه بخش عمده‌ای از آموزش‌های رسمی و غیررسمی مؤسسات آموزشی از طریق اینترنت و فضای مجازی برای کودکان و نوجوانان ارائه می‌شود. برای بهره‌مندی از این سبک آموزشی نیاز است که کودکان به انواع دستگاه‌های مرتبط از جمله گوشی‌های هوشمند، تبلت، لپ‌تاپ، اینترنت پرسرعت و... دسترسی داشته باشند و از طریق آنها وارد فضای مجازی شوند. در این صورت ممکن است خواسته یا ناخواسته با ورود به سایت‌ها، کانال‌ها یا صفحه‌های مجازی، در معرض اطلاعات، تصاویر و بازی‌های نامناسب و چه بسا مضر قرار گیرند که ممکن است منجر به آسیب‌های روحی و روانی به آنها شود. اعتیاد به فضای مجازی در میان کودکان و نوجوانان در ایام کرونا رو به افزایش است به گونه‌ای که با دوری از فضای مجازی و دچار دل‌مشغولی می‌شوند. بنابراین دارا بودن مهارت‌هایی همچون سواد رسانه‌ای، حفظ حریم خصوصی در بستر فضای مجازی، انتخاب بازی رایانه‌ای مناسب و استفاده از

نرم‌افزارهای کنترل‌گر از نیازمندی‌های والدین در عصر فناوری اطلاعات است تا بتوانند از سلامت روان کودک خود در بستر فضای مجازی حفاظت کنند. همچنین همان‌گونه که پیش از این گفته شد امروزه یکی از ملزومات اساسی حق بر آموزش در فضای مجازی، بهره‌مندی از اینترنت پرسرعت می‌باشد تا دانش‌آموزان بتوانند بدون کمترین اختلال در دریافت اطلاعات، فرایند آموزشی خود را به انجام برسانند. چراکه در غیر این صورت، کندی اینترنت منجر به عدم دریافت و ارسال به موقع اطلاعات آموزشی شده و باعث عدم حضور مناسب کودکان در کلاس‌های درسی مجازی می‌شود، که این امر می‌تواند افت تحصیلی آنها را در پی داشته باشد و سلامت روان آنها را در معرض آسیب قرار دهد.

قانون اساسی و قوانین عادی ما حق بر آموزش رایگان را مورد توجه ویژه قرار داده و در ماده ۴ «قانون حمایت از اطفال و نوجوانان» و ماده ۴ «قانون تأمین وسایل و امکانات تحصیل اطفال و نوجوانان» مصوب ۱۳۵۳ به‌طور ویژه بحث آموزش مورد توجه قرار گرفته است و اگر کسی، چه والدین کودک و چه مقامات قانونی یا هر کس دیگری مانع از این حق شوند باید مورد مجازات واقع شود (پیوندی، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۵). اصل ۳۰ قانون اساسی، آموزش کودکان را به‌عنوان یکی از وظایف دولت دانسته و تحقق آن را بر عهده وزارت آموزش و پرورش قرار داده است. در ماده ۵ قانون اهداف و وظایف آموزش و پرورش به برخورداری کودکان از امکانات عمومی لازم برای رشد و شکوفایی توجه شده است. همچنین برنامه توسعه اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی ایران ریشه‌کن کردن بی‌سوادی با فراهم نمودن امکانات تعلیم را از اهداف مهم دولت معرفی شده است. «سند صیانت از کودکان در فضای مجازی» مصوب ۱۴۰۰ شورای عالی فضای مجازی، آموزش کودکان و اولیای آنها را در بهره‌برداری از فضای مجازی مدنظر قرار داده و در بند ۲ ماده ۳، «آگاه‌سازی، هوشیارسازی و توانمندسازی اولیا و مربیان و ایفای نقش محوری خانواده در هدایت، حمایت و مراقبت» از کودک و در بند ۶ ماده فوق «ارتقای سواد فضای مجازی و مهارت‌افزایی خردسالان، کودکان و نوجوانان برای استفاده کارآمد و هدفمند از فضای مجازی» مورد تأکید قرار گرفته است.

در اسلام نیز به آموزش کودکان و تربیت آنها توجه شده است، چنانکه امام صادق

(علیه‌السلام) می‌فرماید: «النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الْأَذْهَبِ وَالْفِضَّةِ» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۸، ص. ۱۷۷)، بدین جهت کودک را می‌توان به‌عنوان معدنی از طلا و نقره دانست که نیازمند بهره‌برداری و شناخت استعدادها و توانمندی‌های آنان و هدایت به‌سوی موفقیت است که والدین و معلمان نقش مؤثری در این زمینه دارا می‌باشند. حضرت علی (علیه‌السلام) نیز آموزش کودک را به‌عنوان یکی از حقوق فرزند بر پدر دانسته و می‌فرماید: «حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحَسِّنَ اسْمَهُ، وَيُحَسِّنَ أَدَبَهُ، وَيُعَلِّمَهُ الْقُرْآنَ»^۵ (نهج البلاغه، ص. ۳۴۱) و همان‌طور که در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) که آموزش قرآن را در دوران کودکی مورد توجه قرار داده و فرمودند: «الْغُلَامُ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ، وَيَتَعَلَّمُ الْكِتَابَ سَبْعَ سِنِينَ، وَيَتَعَلَّمُ الْحَلَالَ وَالْحَرَامَ سَبْعَ سِنِينَ»^۶ (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۶، ص. ۴۷). امام علی (علیه‌السلام) در خصوص علم‌آموزی کودکان این‌گونه فرمودند: یادگیری و علم و دانش در دوران کودکی مثل حکاکی و نقاشی بر سنگ است^۷ (پیوندی، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۴). در قرآن کریم نیز در آیه ۱۶۴ آل عمران هدف از رسالت انبیاء را تعلیم و آموزش و تزکیه معرفی کرده است. بنابراین از نظر اسلام آموزش کودکان به‌عنوان یک حق مورد تأکید قرار گرفته است که جامعه ملزم به ایجاد بسترهای تحقق آن می‌باشد. قاعدتاً این ابزارها به تناسب زمان و مکان می‌توانند متفاوت باشد و امروزه یکی از ابزارهای تحقق این امر بستر فضای مجازی می‌باشد.

کنوانسیون حقوق کودک در ماده ۲۸، آموزش رایگان کودکان را به رسمیت شناخته است. اهداف آموزش کودکان عبارتند از: پرورش استعداد کودک و رشد و شکوفایی و احساس مسئولیت اخلاقی و اجتماعی و فرهنگی کودک به‌عنوان یک عضو مفید و اثرگذار در جامعه با شرایط مساوی با دیگر اعضای جامعه (انصاری و مشرف لنگرانی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۵۸۳). با توجه به ماده ۲۸ و ۲۹ کنوانسیون حقوق کودک چنین برداشت می‌شود که متعهدان حق آموزش کودک به سه گروه تقسیم می‌شوند: ۱- دولت، ۲- والدین، ۳- جامعه بین‌الملل؛ منتفعان حق بر آموزش نیز شامل: کودک، والدین و مؤسسات خصوصی می‌باشند. در میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ۱۹۶۶ نیز در ماده ۱۳، حق بر آموزش کودک با فراهم نمودن محیط آموزشی و بالا بردن سطح رشد ذهنی و فکری کودکان که به‌عنوان نقش‌آفرینان آینده هستند از

اهمیت برخوردار بوده و نشانگر آن است که با خشونت‌زدایی در بستر فضای مجازی و تبدیل شدن آن به محیطی امن حق آموزش کودکان نفی نشود.

کنوانسیون حقوق کودک دربرگیرنده نکات ارزشمندی در حوزه تعلیمی و تربیتی و سلامت روان کودک می‌باشد به گونه‌ای که در مقدمه کنوانسیون به مراقبت‌های دوران کودکی توجه ویژه شده است. در ماده ۳ کنوانسیون، منافع و مصالح کودک در دوران کودکی او در نظر گرفته شده است. در سال ۲۰۰۳ میلادی در پنجمین تفسیر عام کمیته حقوق کودک، منافع و مصالح کودکان در بند ۱۲ به طور گسترده‌ای تفسیر شده است: «این اصل مقتضی اقدامات مؤثر دولت، مجلس و قوه قضائیه است. هر نهاد یا مؤسسه قانون‌گذاری، اجرایی و قضائی باید به طور نظام‌یافته بررسی کند که چگونه منافع عالیه کودک تحت تأثیر تصمیمات یا مصوبات آنان قرار می‌گیرد؟ و یا در آینده چه تأثیری بر آنان خواهد داشت؟ از جمله: تصمیمات یا مقرراتی که به طور مستقیم به کودکان مربوط نیست بلکه غیرمستقیم بر آنان تأثیرگذار است». بنابراین اصل رعایت منافع و مصالح کودکان به عنوان یک اصل بنیادین در حقوق کودک است و حق بر آموزش کودک را می‌توان به عنوان یکی از مصادیق مهم به شمار آورد. بدین ترتیب دولت‌ها یا افراد نباید با کنش‌های خود این حق را نادیده انگاشته و یا به نحوی اقداماتی در تعارض با آن انجام دهند به گونه‌ای که سلامت روانی و جسمی کودک را تحت‌الشعاع قرار دهند (حسینی‌خواه، ۱۳۸۹، صص. ۲۳۰-۲۳۳). تفسیر عمومی ۲۵ کمیته حقوق کودک نیز طی مواد ۹۹ الی ۱۰۵ به صورت صریح و روشن به اهمیت حفظ حق آموزش کودکان در ارتباط با فضای مجازی پرداخته است و در این راستا معین کرده که دولت‌های عضو و دیگر نهادها و افراد دخیل در امر آموزش مکلف به تأمین وسایل، ابزارها و ایجاد زمینه‌های مورد نیاز جهت تحقق حق بر آموزش سالم همراه با امکان دسترسی به منابع و اطلاعات مختلف هستند. بدین ترتیب کمیته در تفسیر عمومی ۲۵ خود بیان کرده است که فضای مجازی به عنوان بستر برقراری ارتباط و دسترسی به اطلاعات مختلف می‌تواند به عنوان ابزاری جهت تحقق حق بر آموزش کودکان تلقی شود و در نتیجه دولت‌های عضو مکلف‌اند تا زمینه دسترسی مناسب و برابر برای تمام کودکان جامعه به فضای مجازی در ابعاد مختلف را فراهم آورند و نیز از آنان برابر مخاطرات بالقوه حمایت به عمل آورند (CRC/C/GC/25, 2021).

۲-۳. حق بر بازی کودک

کودکان به‌عنوان یکی از آسیب‌پذیرترین اقشار جوامع که طی سالیان متمادی به طرق و اشکال مختلفی مورد استثمار قرار گرفته‌اند بیش از هر فرد دیگری حق بر شادی و بازی و فعالیت‌های نشاط‌آور و سرگرم‌کننده را دارند. این حق در ابعاد مختلفی از زندگی کودکان ظهور می‌یابد از جمله حق بر آموزش و حق بر مشارکت در حیات فرهنگی، به عبارتی حق بر بازی کودکان پلی جهت تحقق هر چه بهتر دیگر حقوق کودک است. بنابراین این حق به‌عنوان یکی از ابزارهای اساسی جهت آموزش، استعدادیابی، تقویت مهارت‌های فردی و اجتماعی و برقراری ارتباط و همدلی و دیگر موارد در کودک است. حال باید دانست هنگامی که از بازی سخن می‌گوییم منظورمان چه نوع فعالیتی است؟ منظور از بازی هر نوع فعالیت نشاط‌آور و تفریحی و سرگرم‌کننده به تناسب سلايق و نیازهای کودک است که از طریق سخن گفتن، فعالیت فیزیکی و یا ترکیبی از این دو موجب بروز حس رضایت در کودک می‌شود و همچنین عاملی جهت رشد فکری و ذهنی کودک و پرورش احساسات و توانایی‌های مختلف در او می‌شود. به عبارتی منظور از بازی انجام هر فعالیتی صرفاً برای گذراندن زمان نیست بلکه بازی فعالیتی متشکل از مؤلفه‌های مشخص و هدفمند است که از طریق ایجاد حس نشاط در کودک سبب تحقق هدفی مشخص می‌شود (International play association, 2014). بنابراین حق بر بازی و تفریح از مهم‌ترین مؤلفه‌های زندگی کودکان محسوب می‌شود. آنها با انجام انواع بازی‌ها، مهارت‌های لازم را برای شکل دادن زندگی آینده خود به دست می‌آورند. بنابراین بازی، تفریح و سرگرمی‌های مختلف از عوامل رشد و شکوفایی استعداد کودکان محسوب می‌شوند (نیازپور و رضایی حومدین، ۱۳۹۶، صص. ۷۸-۸۴). «بازی از عوامل اصلی رشد و یادگیری کودکان می‌باشد و تجربه استقلال فردی، مهارت‌های اجتماعی و لذت ماجراجویی و هیجان را در آنها ارتقاء می‌دهد» (سلامی و مظهري، ۱۳۹۹، ص. ۳۴).

حق بازی از مصادیق مؤثر بر سلامت روان کودک در فضای مجازی است. با این وجود کودک را نباید با توجه به گسترش فضای مجازی و اینترنت و بازی‌های برخط که برخی از آنها بر پایه جنگ و خشونت و آموزش‌های ناصحیح است رها کرد، زیرا سلامت روانی کودک را به مخاطره می‌اندازد و با آزادی کودک در تعارض است. حق

بر بازی کردن کودک در ماده ۳۱ کنوانسیون حقوق کودک مورد توجه قرار گرفته است که در زمینه‌های فرهنگی و هنری به‌عنوان زمینه‌ساز مؤثر برای بازی و سرگرمی کودکان اشاره شده است. به عبارتی ضمن مدنظر قرار دادن اهمیت ایجاد بستر مناسب برای تحقق حق بر بازی کودک در فضای مجازی، باید به مخاطره‌ها و آسیب‌های موجود در این فضا یا حتی فضای واقعی توجه کرد. برای مثال بازی می‌تواند متأثر از عوامل مختلفی نظیر فرهنگ، تجارت، وضعیت اقتصادی و شرایط جسمی و روحی کودک و اجتماع او باشد که چنین عواملی مشخصاً در فضای مجازی نیز نمود خواهند یافت. بنابراین در زمینه تحقق حق بر بازی کودک نه تنها باید به اتخاذ تدابیر ایجابی مبادرت ورزید بلکه باید اقدام‌های پیشگیرانه، نظارتی و کنترلی نیز جهت کاهش دادن مخاطره‌های محیط‌های مختلف از جمله محیط مجازی برای تحقق این حق کودک اتخاذ کرد. برای مثال فضای مجازی نباید مانع انجام فعالیت فیزیکی و حضوری کودک و ارتباط مستقیم او با خانواده و هم‌سالانش شود و یا نباید محتواهای برپایه اهداف تجاری بدون توجه به نیازهای کودک در سطح وسیع در دسترس آنان قرار گیرد (International play association, 2014).

اسلام به بازی کودک با توجه به شرایط سنی و محیط کودک توجه کرده و روایات زیادی در این زمینه وجود دارد. از جمله این روایات می‌توان به کلام امام صادق (علیه‌السلام) اشاره کرد: «بازی کودک را در هفت سال اول زندگی و تربیت و تأدیب او را در هفت سال دوم مورد تأکید قرار داده‌اند (حر عاملی، بی‌تا، ج ۱۵، صص. ۱۹۴). همچنین اسلام به قرار دادن امکانات مناسب برای بازی کودک و هم‌بازی شدن والدین با کودکان نیز توصیه می‌کند به گونه‌ای که پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمودند: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَصَابَّ لَهُ»؛ هر کسی کودکی دارد باید با او کودکانه رفتار کند» (حر عاملی، بی‌تا، ج ۱۵، صص. ۲۰۳). والدین باید در انتخاب نوع بازی، کودک را هدایت کنند چراکه شخصیت و هویت کودکان تا حدودی متأثر از نوع وسایل بازی آنان است و با توجه به استفاده حداکثری کودکان از بازی‌های مجازی، والدین باید در انتخاب نوع بازی توجه کرده و از غلبه بازی‌های مجازی حاوی خشونت بر روان کودک جلوگیری کنند. در آیات قرآن نیز در خصوص بازی کودکان سخن به میان آمده

است و در آیه ۱۲ سوره یوسف صراحتاً به بازی و تفریح اشاره شده است (میرخندان، ۱۳۹۸، صص. ۷۷-۷۸). در آیه ۷۰ سوره اسراء مقام بالقوه انسان در قرآن با تعبیری چون خلیفه خدا بر روی زمین، مسجود تمامی فرشتگان، عالم به کل اسماء الهی (برای نمونه: آیات ۳۰ و ۳۵ سوره مبارکه بقره) نفخه روح خداوند، مخلوق دو دست جلال و جمال خداوند (برای نمونه: آیات ۷۱ الی ۷۵ سوره مبارکه ص) و مفتخر به تاج کرامت و فضیلت و... معرفی شده است. طی مراتب بالقوه و صیوروت تا مقام فعل، از همان کودکی آغاز می‌شود و اولیای کودک، جامعه و حکومت، نقش بسزایی در این راستا بر عهده دارند. اما گاهی در قالب‌های مختلف حتی بازی‌های کودکان و بازی‌ها و سرگرمی‌های رایانه‌ای، کرامت و شخصیت کودک خدشه‌دار می‌شود یا به بیراهه می‌رود. آنگاه است که زمینه رشد تا بی‌نهایت را در خود گم می‌کند و مقام خویش را به فراموشی می‌سپارد.

امروزه استفاده از بازی‌های رایانه‌ای به بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی کودکان و نوجوانان تبدیل شده است. اما پرداختن بیش از اندازه به بازی‌های رایانه‌ای توسط کودکان، مشکلات و آسیب‌های جدی جسمی و روانی بر آنان باقی می‌گذارد که آسیب‌های عمده جسمانی عبارتند از: درد گردن، انحراف در ستون فقرات، چاقی، ضعف در بینایی و فشار خون و ضربان قلب بالا و در بعد روانی و اجتماعی، کودک دچار افسردگی و اضطراب و عدم تمایل به مشارکت در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی و افت تحصیلی و گوشه‌گیری و انزوا (شبییری و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۲) و عدم حضور در جمع‌های خانوادگی به علت عدم اعتماد به نفس می‌شود. بنابراین اگر از فناوری مربوط به بازی‌های رایانه‌ای به‌طور صحیح استفاده شود اثرات مثبتی را خواهد داشت. اما استفاده فزاینده از این فناوری، خطراتی را در پی خواهد داشت که سلامت کودکان را بیشتر در معرض تهدید قرار می‌دهد. والدین نقش مهمی در این زمینه دارا می‌باشند و باید برای حفظ سلامت و بهداشت روانی کودکان و نوجوانان و پیشگیری از آسیب‌های روانی آنان، با برنامه‌ریزی صحیح، استفاده از بازی‌های رایانه‌ای کودک را هدایت و کمک کنند و میزان بازی کودکانشان را کنترل کنند زیرا عدم برخورداری از سلامت روان از پیشرفت فرد و جامعه ممانعت می‌کند و عملکرد تحصیلی و متعاقباً شغلی افراد را مختل می‌سازد. همچنین با توجه به اینکه امروزه بخش قابل توجهی از بازی‌های

رایانه‌ای به صورت برخط می‌باشند، که بهره‌مندی از آنها مستلزم برخورداری از اینترنت پُرسرعت است. چراکه در غیر این صورت انجام بازی به نحو صحیح صورت نخواهد گرفت و این امر منجر به از دست رفتن فرصت‌های لحظه‌ای بازی شده و چه بسا باعث باخت بازیکن شود که این امر می‌تواند موجب عصبانیت و پرخاشگری کودکان شود.

شورای عالی فضای مجازی با تصویب «سیاست‌های حاکم بر برنامه ملی بازی‌های رایانه‌ای» ضمن شناسایی حق بر بازی کودکان و نوجوانان در فضای مجازی، مقرراتی را در جهت بهره‌برداری بهتر کودکان از این فضا تدوین کرده است که برخی از مهم‌ترین آنها طبق ماده ۲ آن مصوبه عبارتند از: فرهنگ‌سازی و آموزش عمومی در خصوص فرصت‌ها و تهدیدها و نحوه صحیح بازی‌های رایانه‌ای؛ سامان‌دهی شرکت‌ها، مؤسسات و سایر اشخاص حقوقی و حقیقی تولید و توزیع‌کننده بازی‌های رایانه‌ای از نظر رعایت استانداردها و مسئولیت اجتماعی؛ حمایت از تولید و توزیع بازی متناسب با نیاز تمامی اقشار و سنین؛ نظارت ساختاری و مستمر بر تولید و توزیع بازی‌های رایانه‌ای؛ اصلاح و تنقیح قوانین مرتبط از جمله قانون جرایم رایانه‌ای در جهت افزایش بازدارندگی، کاهش تخلفات و جرایم، حفظ حریم خصوصی و حقوق مصرف‌کننده.

در مواد ۱۰۶ الی ۱۱۱ تفسیر عمومی شماره ۲۵ حقوق کودک از حق بر بازی به‌عنوان یکی از حقوق منشعب شده از حق کودک بر انجام فعالیت‌های تفریحی و اوقات فراغت نام برده شده است. طی این مواد، فضای مجازی به‌عنوان بستری که قابلیت معرفی و ارائه فرصت‌های مختلف برای تحقق این حق را دارد حائز اهمیت شمرده شده است اما درعین حال به دلیل رابطه نزدیک و غیرقابل انکار اثر فعالیت‌های تجاری بر محتوای اطلاعات مجازی به دولت‌های عضو توصیه مؤکد جهت حفظ امنیت و سلامت فضای مجازی در تولید محتویات سرگرم‌کننده برای کودکان شده است (CRC/C/GC/25, 2021).

۳-۳. حق بر امنیت کودک

امنیت در معنای حقوقی به معنی فقدان خطر نسبت به جان، مال، عرض و حقوق آحاد مردم در جامعه می‌باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ص. ۶۴۱). امنیت از دیگر مؤلفه‌های حق بر سلامت کودک در بستر فضای مجازی است. از مهم‌ترین موارد تهدیدکننده امنیت کودکان در فضای مجازی، قرار گرفتن آنها در معرض خشونت‌های

مجازی می‌باشد که این امر ضمن اینکه سلامت روان آنها را به شدت تهدید می‌نماید، امکان بهره‌مندی آنها از این فضا را محدود می‌کند (Council of Europe, 2016, p. 8). بند «د» ماده ۱۱ «سند ملی حقوق کودک و نوجوان» بحث حق بر امنیت را مطرح می‌کند که ناظر است بر پیشگیری و مبارزه با جرایم جنسی علیه کودک یا نوجوان و همین‌طور ارائه آثار مستهجن به او از طریق فضای مجازی، یعنی در ارتباط با حق بر امنیت، نگاه به این است که کودک را در مقابل تعدیاتی که در فضای مجازی نسبت به او صورت می‌گیرد مصون نگه داریم و نگاه حمایتی از باب ضمانت اجرای کیفری است. ماده ۴ منشور حقوق شهروندی، حق برخوردارگی کودک از امنیت را این‌گونه بیان داشته است که «حق کودکان است که صرف‌نظر از جنسیت به‌طور خاص از هر گونه تبعیض، آزار و بهره‌کشی مصون و از حمایت‌های اجتماعی متناسب از جمله: در حوزه سلامت، مراقبت در مقابل بیماری‌های روحی، روانی و جسمانی و خدمات بهداشتی و درمانی برخوردار باشند». بدین ترتیب آسیب‌پذیری کودکان در فضای سایبری یا رسانه مجازی به سه عامل مهم بستگی دارد: ۱- عامل جنسیت کودک، ۲- عدم آگاهی کافی، ۳- عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی. بدین صورت که این عوامل دست در دست هم داده و علاوه بر لطمه‌های روحی، روانی و جسمی به کودک، امنیت اطلاعات، ارتباطات، گفتگوها و نامه‌های او را در معرض تهدیدهای جبران‌ناپذیر قرار می‌دهند. از مهم‌ترین خطرهایی که سلامت کودکان را در فضای مجازی تهدید می‌کند، بهره‌کشی، استثمار جنسی، فحشا و پورنوگرافی می‌باشد که ضمن خدشه‌دار نمودن حیثیت و کرامت انسانی کودک، ایجاد مشکلات روحی و روانی را برای او در پی دارد (حسینی اکبرنژاد، ۱۳۹۲، ص. ۳۴۹). کودک ممکن است با ناآگاهی در استفاده از بستر رسانه‌های مجازی و اینترنت موجب تضییع حق امنیت خود شده و در معرض انواع خشونت قرار گیرد. امروزه حضور کودکان در فضای مجازی به‌طور قابل توجهی افزایش یافته است و این حضور، نقش عمده‌ای در پُرکردن اوقات فراغت آنان دارد، بنابراین می‌بایست دسترسی کودکان به سایت‌های نامناسب را محدود کرد (سلیمانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۷). با افزایش و رشد ارتباطات از طریق مجازی، دسترسی کودکان به این فضا موجب فزاینده شدن پورنوگرافی کودکان و تولید محتوا اعم از فیلم و تصاویر

شده است. در اعلامیه جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ اگرچه صراحتاً به کلمه «خشونت» اشاره نشده است ولی از مصادیق خشونت در ماده ۵ اعلامیه، همچون آزار و شکنجه بی‌زاری جسته است زیرا بر سلامت روان و جسم تأثیرگذار است. بنابراین باید از اعمال رفتار غیرانسانی و خشونت‌آمیز و توهین و ارباب‌علیه کودکان در بستر فضای سایبری جلوگیری شود زیرا با توجه به ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر، هر انسانی حق دارد از آزادی و امنیت کافی برخوردار شود.

کنوانسیون حمایت از حقوق کودک در ماده ۳۴ در خصوص حمایت از کودکان در مقابل پدیده هرزه‌نگاری و پورنوگرافی و استثمار جنسی، کشورهای عضو را مکلف به حمایت و انجام اقداماتی در سطح ملی و بین‌المللی دانسته است و در ماده ۱۹ حکومت‌ها را موظف کرده است تا با به‌کارگیری تمام توانایی‌ها و امکانات برای حمایت کودکان از سوءاستفاده‌های جنسی، ذهنی و جسمی که در قبال رفتارهای سهل‌گیرانه و عدم مدیریت ایجاد شده است حمایت کنند. همچنین در ماده ۳۲ نیز از ممنوعیت استثمار و بهره‌کشی از کودکان سخن گفته است که نشان‌دهنده اهمیت حمایت از کودکان در چنین مواردی است تا سلامت جسم و روان کودکان به مخاطره نیفتد. اما بیشترین مخاطرات متوجه دختران است اگرچه پسران نیز از این مخاطرات در امان نیستند (بادامی، ۱۳۹۹، ص. ۸۰).

از مصادیق تضییع حق امنیت کودک، آزار و اذیت در بستر فضای دیجیتال است که در قالب‌های زورگیری یا زورگویی و قلدری مجازی، تهدید و تطمیع و ترساندن و انتشار اسرار و توهین و نشر غیرمجاز و خودسرانه اطلاعات کودک ظهور می‌یابد (Child Safety Online, 2012, p. 33). زورگویی مجازی تأثیرهایی بر جسم و روان کودک دارد که قابل چشم‌پوشی و سهل‌انگاری نیست. از مهم‌ترین آنها بروز احساس ناامنی و در خطر بودن و احساس ترس و آشفتگی و کاهش اعتماد به نفس و تحقیر و از دست دادن عزت نفس کودک است. لذا والدین باید با آگاه‌سازی کودک خویش، او را در مسیر صحیح قرار داده و در تربیت او نهایت تلاش خود را به‌کار گیرند. قانون مدنی در ماده ۱۱۷۸ تکلیف والدین در تربیت کودکان را مورد توجه و تأکید قرار داده است. در احادیث و روایات نیز به تربیت فرزند توسط والدین اشاره شده است و این

امر از دیدگاه امامان معصوم (علیهم‌السلام) حائز اهمیت بوده است تا جایی که امام سجاد (علیه‌السلام) برای تربیت صحیح اولادش از خداوند تبارک و تعالی مدد و یاری جسته است (صحیفه سجادیه، ج ۱: ۱۲۰ و ۱۲۵). برای اینکه بتوان از کودکان در فضای مجازی محافظت کرد، لازم است مهارت‌های لازم برای «ایمن نگه داشتن خود» را آموزش ببینند. این آموزش‌ها نه تنها برای کودکان که برای والدین آنها نیز ضروری می‌باشد و دولت‌ها باید اطمینان حاصل کنند که والدین در خصوص نظارت و کمک به فرزندان خود آموزش‌های لازم را دیده‌اند (Daly, Ruxton & Schuurman, 2016, p. 13). همچنین علاوه بر مسئولیت‌های مراقبتی دولت و خانواده‌ها در حفظ امنیت کودکان در استفاده از فضای مجازی فعالان خصوصی و نهادهای مستقل مردم‌نهاد نیز به‌عنوان عاملان کمک‌رسان به دولت و خانواده جهت نظارت و کنترل هر چه بیشتر و بهتر بر محتویات فضای مجازی شناخته می‌شوند. از آنجایی که فضای مجازی در ابتدا برای کودکان ایجاد نشده است اما امروزه به دلیل فراگیری و توسعه چشمگیر فناوری ارتباطات آثار غیرقابل انکاری بر ابعاد مختلف زندگی کودکان دارد، نظارت بر آن تنها توسط دولت‌ها و خانواده‌ها ممکن نیست. به عبارتی به دلیل وسعت بسیار این فضا بدون کمک و همکاری نهادها و افراد خصوصی و مستقل نمی‌توان به‌صورت کامل کودکان را از مخاطرات حفظ کرد (UNICEF, 2020).

۳-۴. حق بر حریم خصوصی کودک

حریم خصوصی کودکان زمانی در معرض تهدید قرار می‌گیرد که اطلاعات شخصی آنان از طریق اینترنت به‌صورت خودکار یا از طریق نرم‌افزارهای جاسوسی جمع‌آوری شود و یا خود به‌صورت داوطلبانه آنها را در اختیار سایت‌ها یا افراد دیگر قرار دهند. این اطلاعات می‌تواند طیف متنوعی از داده‌های رایانه‌ای را شامل شود. انتشار این اطلاعات همچون انتشار عکس و فیلم خصوصی کودکان گاهی می‌تواند آن‌چنان تأثیرات مخربی بر روح و روان آنها وارد آورد که جبران خسارات وارده ممکن نباشد. در حقوق تعریف مورد وفاقی در مورد حریم خصوصی افراد ارائه نشده است (کاتوزیان، ۱۳۷۲، صص. ۲۱۶-۲۱۷). با این حال می‌توان گفت: حق بر حریم خصوصی به‌طور کلی به معنی مصون ماندن اطلاعات شخصی افراد در برابر نهادهای

دولتی و اشخاص دیگر است و یا به تعبیر قاضی برن دیس^۹ به معنی حق بر تنها ماندن است. به عبارت دیگر می‌توان گفت: حق بر حریم شخصی به معنی حق بر پنهان ماندن اطلاعات شخصی افراد در رابطه با فعالیت‌های مختلف آنان است مادام که منجر به سلب حقی از دیگران نشود (Live science & Sharp, 2013). در رویه قضائی حریم خصوصی دارای مصادیقی است از جمله: تصاویر، حساب بانکی، اعضای بدن، اعضای خانواده، مکاتبات و مراودات از طریق فضای مجازی و مخابراتی به وسیله تلفن همراه، اتاق فرد، نامه، پیام و ایمیل. بنابراین تجسس و تفحص در حریم شخصی و خانوادگی افراد ممنوع شده است. اعضای بدن فرد حریم خصوصی اوست و انتشار هر گونه عکس و تصویر اعضای بدن فرد ممنوع است اما در مواردی خاص مانند تفتیش پلیس در موارد قانونی افراد مورد تفتیش و بازرسی قرار می‌گیرند، در غیر این صورت چنین اجازه‌ای به هیچ‌یک از مأموران دولتی داده نمی‌شود. نامه‌ها و مکاتبات فرد نیز حریم خصوصی است (نوری، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص. ۱۵۹).

درباره حق بر حریم خصوصی و حفظ آن در ماده ۱۶ کنوانسیون حقوق کودک چنین آمده است: «۱- در امور خصوصی، خانوادگی یا مکاتبات هیچ کودکی نمی‌تواند دلخواه یا غیرقانونی دخالت کرد یا هتک حرمت نمود، ۲- کودک در برابر این گونه دخالت‌ها و یا هتک حرمت‌ها مورد حمایت قانون قرار دارد». با توجه به این ماده ۲ فرض متصور است: فرض اول، دخالت والدین به‌طور خودسرانه در امور شخصی کودکان، که در این فرض در اکثر دولت‌ها قوانین نمی‌تواند تضمین‌کننده حمایت از حریم خصوصی کودکان در برابر والدین و دیگر اعضای خانواده او باشد، اما در فرض دوم، دخالت غیرقانونی و مغرضانه اشخاص دیگر (چه در فضای حقیقی چه در فضای مجازی) در امور خصوصی کودک می‌باشد که دولت باید در زمینه سازوکارهای مناسب و فرهنگ‌سازی و آموزش به کودک و والدین، اقدام‌های لازم را انجام دهد (پیوندی، ۱۳۹۰، صص. ۳۴۲-۳۴۳).

بنای حریم خصوصی هر فرد تأمین آرامش، امنیت و حفظ کرامت اوست و در آیات قرآن نیز به حفظ حریم خصوصی هر فرد و نفی هتک آن تأکید شده است. در آیه ۳۰ سوره بقره و آیه ۷۰ سوره اسراء، انسان را به‌عنوان اشرف مخلوقات تلقی کرده

است که باید از حریم او حفاظت شود و تصرف در حدود شخصی و خصوصی او با کرامت، امنیت، آرامش، عزت و احترام او منافات دارد و خداوند آن را منع کرده است (خیاط فدردی، ۱۳۹۵، ص. ۴۵). تفسیر عمومی شماره ۲۵ کمیته حقوق کودک نیز طی مواد ۶۷ الی ۷۸ به بررسی اهمیت حفظ این حق برای کودکان به‌ویژه در تعامل با فضای مجازی پرداخته است. طی این مواد کمیته تصریح کرده است که حق کودک بر حفظ حریم شخصی خود حقی اساسی جهت حفظ کرامت و حیثیت و آزادی او است که نه تنها نباید توسط تجار و دیگر عاملان تولید محتوا در فضای مجازی سلب شود بلکه دولت‌ها و خانواده‌ها نیز بدون کسب رضایت کودک و مگر در شرایط بسیار ضروری حق مداخله و نقض این حق کودک را به‌واسطه انجام فعالیت‌هایی نظیر بررسی اطلاعات آنان و دیگر داده‌ها ندارند. به همین ترتیب عاملان تولید محتوا و خدمات در فضای مجازی نیز نباید اقدام به نقض این حق کودک به‌واسطه پردازش پنهانی اطلاعات آنان کنند (CRC/C/GC/25, 2021).

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در مورد تجسس در نامه و مکاتبات می‌فرماید: «هر کس بدون اجازه در نامه برادر دینی خود بنگرد همانند آن است که در آتش نگرسته است» (نوری، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص. ۱۵۹). همچنین در خصوص استراق سمع و شنود مکالمات دیگران بدون رضایت آنها که به‌عنوان مصداق بارزی از تعدی در حریم خصوصی است، می‌فرماید: «در صورت استراق سمع بدون رضایت فرد در آخرت (قیامت) در دو گوش فرد سرب ریخته می‌شود» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷، ص. ۲۹۷). در قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸ نیز دسترسی غیرمجاز و شنود غیرمجاز افراد در فضای مجازی را در ماده ۱ مورد توجه قرار داده و برای اخلال‌گران در اطلاعات یا محتوای شنیداری مجازات در نظر گرفته شده است. ماده ۳۵ قانون تجارت الکترونیک در خصوص حفظ و رعایت اطلاعات اشخاص نیز این‌گونه بیان داشته است که: «اطلاعات اعلامی و تأییدیه اطلاعات اعلامی به مصرف‌کننده باید در واسطی با دوام، روشن و صریح بوده و در زمان مناسب و با وسایل مناسب ارتباطی در مدت معین و بر اساس لزوم حسن نیت در معاملات و ازجمله ضرورت رعایت افراد ناتوان و کودکان ارائه شود». کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت در ماده ۱۶ حمایت از معلولان در برابر خشونت و سوءاستفاده را مورد تأکید قرار داده است که بیانگر

اقدامات حمایت‌محور از کودکان معلول در فضای مجازی در برابر هر گونه خشونت از جمله بهره‌گیری و سوءاستفاده جنسی برخط از آنها می‌باشد.

اشاعه فحشا نیز مصداق هتک حریم خصوصی است و بنا به فرمایش پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم): هر کس به اشاعه فحشا بپردازد نظیر این است که خود مسبب انجام آن بوده است. اما عده‌ای از افراد به انگیزه‌های مختلف از جمله: سودجویی و اخاذی از افراد و یا انتقام، اقدام به انتشار عکس‌های خصوصی افراد در فضای مجازی می‌کنند که با کرامت و عزت انسانی در تعارض است. در قرآن کریم آیه ۱۹ سوره مبارکه نور افشای عمدی یا غیرعمدی اسرار دیگران را امری مذموم و غیراخلاقی دانسته است و در اصل ۲۵ قانون اساسی و ماده ۲ قانون جرایم رایانه‌ای، مقرراتی برای حمایت و حفاظت از حریم خصوصی افراد در نظر گرفته است که نشانگر اهمیت حفاظت از اطلاعات اشخاص می‌باشد. ماده ۱۶ و ۱۷ قانون جرایم رایانه‌ای هتک حیثیت افراد را در بستر فضای مجازی جرم‌انگاری نموده است. در ماده ۱۶ کنوانسیون حقوق کودک در خصوص منع تعرض به حدود شخصی و خصوصی کودک چه عمداً و چه سهواً و برخورداری کودک از حمایت قانون در صورت سوءاستفاده از حریم شخصی او تأکید شده است.

۳-۵. حق برخورداری از حمایت‌های معنوی بعد از بزه‌دیدگی

در نظام حقوقی ایران آنچه که بیشتر مدنظر قرار گرفته است جنبه کیفری و مالی جرایم می‌باشد و کمتر به ابعاد روانی و معنوی آنها به خصوص در مورد کودکان پرداخته شده است. به‌عنوان مثال «قانون نحوه مجازات کسانی که در امور سمعی و بصری فعالیت غیرمجاز می‌نمایند» در مواد ۳ الی ۱۰ تولید و انتشار آثار مستهجن را مورد توجه قرار داده و مجازات‌هایی را در این خصوص مقرر کرده است. این قانون انتشار آثار مستهجن در فضای اینترنت و فضای مجازی را جرم‌انگاری کرده و مرتکب را در خور مجازات‌های مقرر در قانون دانسته است. قانون جرایم رایانه‌ای در فصل چهارم در خصوص جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی و در فصل پنجم هتک حیثیت و نشر اکاذیب و در فصل ششم مسئولیت کیفری اشخاص را بیان کرده است. کودکانی که در فضای مجازی در معرض بزه‌دیدگی قرار می‌گیرند به تناسب شدت

جرائم صورت گرفته، ممکن است دچار مشکلات روحی و روانی مختلفی شوند که نیازمند حمایت‌های معنوی خانواده و جامعه می‌باشند. این حمایت‌ها هر چند جنبه عاطفی دارند، اما نیازمند توجه قانون‌گذار و تدوین قوانین لازم برای هدفمند نمودن این حمایت‌ها می‌باشد (پورقهرمانی، ۱۳۹۶، صص. ۲۲-۲۳). جبران خسارات معنوی هر چند در قوانین ایران پیش‌بینی شده‌اند و به‌عنوان مثال در ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۱۰ قانون مسئولیت مدنی مورد تأکید قرار گرفته‌اند؛ اما این امر جدای از حمایت‌های عاطفی از بزه‌دیده می‌باشد. چراکه حمایت‌های عاطفی معمولاً کمک‌های روان‌شناسانه و روان‌کاوانه است که در جهت ترمیم مشکلات روحی و روانی ناشی از بزه‌دیدگی کودکان می‌باشد (لپز و فیلیزولا، ۱۳۷۹، ص. ۱۳۰). تنها مصوبه‌ای که حمایت‌هایی در ابعاد روحی و روانی کودکان پس از بزه‌دیدگی پیش‌بینی کرده است، «سند صیانت از کودکان و نوجوانان در فضای مجازی» می‌باشد که در بند «د» ماده ۴، توسعه نظام مشاوره و مددکاری به خانواده‌ها و راه‌اندازی خط تماس مشاوره برخط برای کمک به افراد در معرض خطر فضای مجازی را مدنظر قرار داده است. بنابراین قانون‌گذار می‌تواند با پیش‌بینی اقدامات حمایتی لازم از جمله خدمات روان‌شناختی رایگان از طریق سازمان‌های ذیربط از جمله سازمان بهزیستی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های سازمان‌های مردم‌نهاد و نیز فرهنگ‌سازی در جهت استفاده خانواده‌ها از خدمات فوق‌الذکر، کودکان را در بازیابی سلامت روان خود پس از قرار گرفتن در معرض آسیب‌های احتمالی یاری رساند. تفسیر عمومی شماره ۲۵ کمیته حقوق کودک از این حق با عنوان حق بر جبران خسارت از قربانی نام برده است. این تفسیر طی مواد ۴۳ الی ۴۹ خود به ضرورت ایجاد سازوکارهای جبران خسارت چه در بُعد مادی و چه در بُعد روانی و معنوی برای کودکانی که قربانی فعالیت‌های فضای مجازی به طرق مختلف از جمله هدف قرار داده شدن برای استثمار جنسی، گروگان‌گیری، کلاهبرداری و یا نقض حق بر حریم خصوصی و دیگر حقوق گشته‌اند تصریح کرده است و دولت‌های عضو و دیگر نهادهای دخیل را موظف به ایجاد سیستم شفاف و قابل دسترس و جامع برای جبران خسارت از کودک کرده است. همچنین این تفسیر به ضرورت پیگیری و کشف مجرمان و مجازات آنان و جلوگیری از بروز جرائم مشابه نیز تأکید کرده است (CRC/C/GC/25, 2021).

نتیجه‌گیری

با توجه به پیشرفت روزافزون فناوری ارتباطات و توسعه فراگیر آن در ابعاد مختلف زندگی بشری و آثار غیرقابل انکار آن در حوزه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، لزوم حمایت از حقوق کاربران در فضای مجازی به‌عنوان مظهری از فناوری ارتباطات بیش‌ازپیش حس می‌شود. فضای مجازی به‌صورت کلی به معنی بستری دیجیتال است که شامل شبکه‌های مختلف از جمله اینترنت برای پردازش اطلاعات گوناگون است. از میان کاربران این فضا باتوجه به وابستگی شدید برقراری ارتباط، آموزش، سرگرمی و دیگر خدمات قابل ارائه در فضای مجازی، کودکان بخش عمده و بزرگی از فعالان و مصرف‌کنندگان را تشکیل می‌دهند. کودکانی که بیش از هر شخص دیگری در برابر مخاطرات موجود در فضای مجازی ضعیف هستند و به‌صورت کلی عمده‌ترین جمعیت آسیب‌پذیر جامعه را تشکیل می‌دهند. با این وجود چنین نیست که فضای مجازی بستری مطلقاً خطرناک برای کودکان در نظر گرفته شود. فضای مجازی به دلیل قابلیت‌ها و ظرفیت‌های متفاوت در ایجاد امکان برقراری ارتباط و دسترسی سریع و آسان و بدون محدودیت به اطلاعات متنوع می‌تواند به‌عنوان امکانی جهت ارتقای سطح حقوق کودکان و ابزاری برای تحقق و صیانت از این حقوق تلقی شود. ازجمله این حقوق، حق بر سلامت و به‌صورت خاص سلامت روان از جلوه‌های بارز حقوق اساسی کودکان است که زمینه‌ساز رشد و توانمندسازی آنان نیز می‌باشد. سلامت روان حقی است که با دیگر حقوق کودک ازجمله حق بر بازی، حریم شخصی، امنیت و... رابطه تنگاتنگی دارد، به‌صورتی که بدون آنان امکان ظهور نمی‌یابد. باتوجه به این امر و قابلیت‌های فضای مجازی در ارائه خدمات متنوع مرتبط با این حقوق، پرداختن به آثار مثبت فضای مجازی اهمیت می‌یابد. درعین حال به دلیل وابستگی فضای مجازی به بستر جامعه و عرف حاکم، ایدئولوژی سیاسی حاکم، تجارت و... این امکان وجود دارد که مخاطرات و آسیب‌های بی‌شماری در کنار فرصت‌های متنوع در انتظار کودکان باشد. مخاطراتی نظیر هرزه‌نگاری، فحشا، کلاه‌برداری، دزدی و نقض حریم خصوصی و نیز بروز مشکلات جسمی و روانی ناشی از استفاده غیراصولی یا افراطی از این فضا. باتوجه به این مهم و طبق مفاد کنوانسیون حقوق کودک و تفاسیر عمومی آن ازجمله تفسیر عمومی ۲۵، بر دولت‌های عضو و خانواده‌ها و همچنین فعالان مستقل لازم است تا

تدابیر لازم و مقتضی جهت حفظ حقوق کودکان در دسترسی به محتوای مناسب در فضای مجازی را تأمین و از بروز مخاطرات جلوگیری کنند و در صورت لزوم از کودکان قربانی از طریق جبران خسارت مراقبت به عمل آورند و با خاطیان به روش قانونی برخورد کنند. اسلام نیز سلامت انسان را مورد توجه قرار داده و در آیات و روایات فراوانی ضمن توصیه و تأکید بر حفظ سلامتی، به ارائه راهکارهایی در این زمینه پرداخته است. بنابراین در پرتو این رویکرد، سلامت روان کودکان که از مصادیق مهم حق بر سلامت می‌باشد باید جدی گرفته شده و اقدامات مقتضی در جهت نیل به آن به خصوص در فضای مجازی توسط دولت و والدین به انجام برسد. اما آنچه که در قوانین ایران مشاهده می‌شود این است که هر چند به صورت پراکنده در قوانین مختلف، موادی در جهت حمایت از حقوق کودکان در فضای مجازی وجود دارد، اما خلأ یک قانون جامع در جهت حفاظت از کودکان و سلامت آنها چه در نحوه بهره‌برداری از این فضا و پیشگیری از بروز مشکلات احتمالی و چه پس از بزهدیدگی و در راستای حمایت‌های روانی از آنها مشهود است. بنابراین ضروری است که قانون‌گذار با توجه به این امر که فضای مجازی جزئی جدانشدنی از زندگی روزمره شهروندان می‌باشد، ضمن توسعه و بهبود دسترسی به آن، قوانین لازم را نه در جهت محدود نمودن آن، بلکه در راستای بهره‌برداری بهتر و ایمن‌تر از این فضا با تضمین کلیه حقوق کاربران به تصویب برساند.

یادداشت‌ها

۱. اصل سوم: دولت جمهور اسلامی ایران موظف است برای نیل به اهداف مذکور در اصل دوم، همه امکانات خود را برای امور زیر به کار برد: ... ۱۲- پی‌ریزی اقتصادی صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه؛ ۱۳... اصل بیست و نهم: برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، بی‌سرپرستی، در راه‌ماندگی، حوادث و سوانح، نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی به صورت بیمه و غیره، حقی است همگانی. دولت موظف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایت‌های مالی فوق را برای یکایک افراد کشور تأمین کند.
- اصل چهل و سوم: برای تأمین استقلال اقتصادی جامعه و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد، با حفظ آزادی او، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر اساس ضوابط زیر استوار می‌شود: ۱- تأمین نیازهای اساسی: مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه.
۲. ازجمله: آیات ۳۱ و ۳۲ سوره اعراف؛ ۵۷ سوره یونس؛ ۸۲ سوره اسراء؛ ۸۰ سوره شعراء؛ ۱۱۴ سوره نحل؛ ۱۶۸ سوره بقره؛ ۶۲ سوره مریم؛ ۸۷ و ۸۸ سوره مائده؛ ۲۳ سوره روم و ۴۷ سوره فرقان.
3. See: World Declaration on Education for All, 1990: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/UNESCO_World_Declaration_For_All_1990_En.pdf.
۴. میثاق بین‌الملل حقوق مدنی و سیاسی: ماده ۱۸ بند ۴: دولت‌های طرف این میثاق متعهد می‌شوند که آزادی والدین و برحسب مورد سرپرستان قانونی کودکان را در تأمین آموزش مذهبی و اخلاقی کودکان مطابق معتقدات خودشان محترم بشمارند، اعلامیه جهانی حقوق بشر: ماده ۲۶: هر کس حق دارد از تعلیم و تربیت استفاده کند. تعلیم و تربیت باید دست‌کم در مورد آموزش ابتدایی و اساسی رایگان باشد. تعلیمات فنی و حرفه‌ای باید برای همه ممکن باشد. دسترسی به تعلیمات عالی باید برای همه و بنا به شایستگی هر کس امکان‌پذیر باشد. هدف تعلیم و تربیت باید شکوفایی کامل شخصیت بشری و تقویت احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی باشد. تعلیم و تربیت باید حسن تفاهم و گذشت و دوستی بین همه ملت‌ها

- و همه گروه‌ها از هر نژاد یا هر دین، همچنین گسترش فعالیت‌های ملل متحد را برای حفظ صلح تسهیل کند. پدر و مادر برای تعیین نوع تعلیم و تربیت فرزند خود حق اولویت دارند.
۵. حق فرزند بر پدر این است که نام نیکو بر او گذارد، او را نیکو تربیت کند و بدو قرآن آموزد.
۶. فرزند باید هفت سال بازی کند، هفت سال سواد بیاموزد و هفت سال حلال و حرام را یاد بگیرد.
۷. العلم فی الصغر کالنفش فی الحجر.
۸. «دَعِ اِبْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سَنِينَ، وَ يُوَدِّبُ سَبْعًا، وَ اَلْزِمَهُ نَفْسَكَ سَبْعَ سَنِينَ فَاِنْ اَفْلَحَ وَ اِلَّا فَاِنَّهُ لَا خَيْرَ فِيهِ»؛ بگذار فرزند تا هفت سالگی بازی کند و در هفت سال دوم او را پرورش و تأدیب کن، و در هفت سال سوم خود را بیشتر به او ملزم کن - یعنی بیشتر مواظبش باش - اگر اصلاح و رستگار شد چه بهتر، وگرنه پس از آن هیچ فایده‌ای ندارد.

9. Louis Brandeis

کتابنامه

- قرآن کریم.
صحیفه سجادیه.
نهج البلاغه.
انصاری، قدرت‌الله و مشرف لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۲). احکام و حقوق کودکان در اسلام (جلد ۱). قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).
- بادامی، محمدمهدی (۱۳۹۹). کودکان آنلاین و حق آنان بر امنیت همه‌جانبه در فضای مجازی (چالش‌ها و راهکارها). تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه، مرکز مطبوعات و انتشارات.
- پورقهرمانی، بابک (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی سازکارهای حمایت از بزه‌دیدگان جرایم رایانه‌ای در حقوق کیفری ایران و اسناد بین‌المللی با تأکید بر کنوانسیون بوداپست. *دوفصلنامه پژوهشنامه حقوق کیفری*، ۸(۱)، صص. ۳۶-۱.
- پیوندی، غلامرضا (۱۳۹۰). *حقوق کودک*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- پوراحمدی لاله، محمدرضا (۱۳۸۵). اطفال و قوانین کیفری. *مجله دادرسی*، (۵۵)، صص. ۵۷-۶۴.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۱). *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش.

حق بر سلامت روان کودکان در فضای مجازی در... / شهرام سلامی و دیگران پژوهش‌های حقوق اسلامی ۱۵۷

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل‌البت (علیهم‌السلام).

حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). وسائل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه. بیروت: دارالحیا التراث العربی.

حسینی اکبرنژاد، حوریه و حسینی اکبرنژاد، هاله (۱۳۹۲). تحلیل کنوانسیون حقوق کودک (مقایسه دو نظام اسلام و غرب). تهران: شورای فرهنگی، اجتماعی زنان و خانواده. حسینی خواه، سیدجواد (۱۳۸۹). تنبیه بدنی کودکان در نظام بین‌الملل حقوق بشر و فقه امامیه. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).

خلیل‌پور چالکیاسری، سیدعباس (۱۳۹۹). سیاست تقنینی حقوق کیفری ایران با رویکرد تأمین امنیت فضای مجازی مختص کودکان. فصلنامه قانون‌یار، ۴(۱۴)، صص. ۳۲۵-۳۴۰. خیاط فدردی، علی (۱۳۹۴). حریم خصوصی انسان از دیدگاه قرآن و روایات. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه فردوسی مشهد، تهران، ایران.

رحیمی، غلامرضا (۱۳۸۹). سازمان بهداشت جهانی. مجله دانشکده پیراپزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ۱(۱)۵، صص. ۵۳-۵۶.

سالاریان، جهان آرا و بازر، سیده‌صدیقه (۱۴۰۰). سلامت روانی در کودکان و نوجوانان. تهران: انتشارات نسل روشن.

سلیمانی، امیر (۱۳۹۵). تضمین‌های حقوق بشری در حمایت از کودکان در فضای سایبر. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده حقوق، تهران، ایران.

سلامی، شهرام و مظهری، محمد (۱۳۹۹). حقوق کودکان در حوزه حقوق شهری در پرتو کنوانسیون حقوق کودک. فصلنامه حقوق کودک، ۲(۶)، صص. ۱۱-۴۲.

شبیبری، سیدمحمد و دیگران (۱۳۹۵). بازی‌های رایانه‌ای و اثرات آن بر سلامت روانی دانش‌آموزان. نشریه روان‌پرستاری، ۴(۴)، صص. ۱-۷.

شهریاری احمدی، مرجان (۱۳۹۶). حمایت از حریم شخصی کودک در فضای سایبر با تأکید بر اقدامات شورای اروپا. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

طجلولو، رضا (۱۳۹۳). حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بشر (تجزیه و تحلیل اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای). تهران: انتشارات دادگستر.

طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶ق). مجمع البحرین. تهران: انتشارات مرتضوی.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۲). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. تهران: شرکت انتشار.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷). اصول کافی. قم: مرکز دارالحدیث.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). فروع الکافی. تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتاب الاسلامیه.

لپز، ژرار و فیلیزولا، ژینا (۱۳۷۹). بزه‌دیده و بزه‌دیده‌شناسی. ترجمه روح‌الدین کرد علیوند و احمد محمدی. تهران: انتشارات مجد.

میرخندان، سیدعبدالله (۱۳۹۸). سرگرمی اخلاقی در سبک زندگی اسلامی. تهران: میرات فرهیختگان.

مرندی، الهه و قربانی، اعظم (۱۴۰۰). مبانی و سازوکارهای حمایتی حق آموزش در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد حقوق بشری. فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱۰(۲۰)، صص. ۷۹-۱۰۲.

معین، محمد (۱۳۷۹). فرهنگ فارسی. تهران: نشر امیرکبیر.
نوری، حسن (۱۴۰۷ق). مستدرک الوسایل. بیروت: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لاحیاء‌الثرات.

نیازپور، امیرحسین و رضایی حومدین، ساره (۱۳۹۶). بررسی حق کودک بر تفریح و سرگرمی. فصلنامه مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی. ۳(۱)، صص. ۷۵-۸۸.
هدایت، هدیه و عظیم‌زاده، شادی (۱۳۹۵). جبران خسارت ناشی از جرم علیه کودک تا نحوه ترمیم خسارت؛ با نگاهی تطبیقی به قوانین کشورهای اروپایی، آمریکایی و اسناد بین‌الملل. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۵(۱۷)، صص. ۳۱-۶۵.

Basu, S. & Jones, R. (2007). regulating syberstalking, journal of information law and technology, (2), 1-30. Available at: https://warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/jilt/2007_2/basu_jones/

Child Safety Online: Global challenges and strategies, op. cit. p33. Technical Report. Available at: <https://www.unicef-irc.org/publications/652-child-safety-online-global-challenges-and-strategies-technical-report.html>

Council of Europe, (2016). Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021), Children's human rights, 1-23. Available at: <https://edoc.coe.int/en/children-s-rights/7207-council-of-europe-strategy-for-the-rights-of-the-child-2016-2021.html>

(CRC/C/GC/25, 2021). Available at: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=5&DocTypeID=11

- Daly, A., Ruxton, S., Schuurman, M. (2016). Challenges to Children's Rights Today: What Do Children Think?, Council of Europe, 1-44. Available at: <https://edoc.coe.int/en/children-s-rights/7205-challenges-to-children-s-rights-today-what-do-children-think.html>
- International play association (2014). Available at: <https://ipaworld.org/childs-right-to-play/the-childs-right-to-play/>
- Live science, Sharp (2013). Available at: <https://www.livescience.com/37398-right-to-privacy.html>
- Mbanaso (2015). The Cyberspace: Redefining A New World, *IOSR Journal of Computer Engineering (IOSR-JCE)*, Volume 17, Issue 3, Ver. VI (May – Jun. 2015), PP 17-24.
- Sahoo, Anshuman (2016). CHILDREN'S RIGHTS IN THE CYBERSPACE. *International journal of research and analyze*, volume 4 issue 2, pp. 1-10.
- Third & Others (2021). GOVERNANCE, CHILDREN'S RIGHTS, AND DIGITAL HEALTH, *The Lancet and Financial Times Commission on Governing health futures 2030*, available online at: <https://www.thelancet.com/commissions/governing-health-futures>
- UNICEF. (2020). Available at: <https://gdc.unicef.org/resource/childrens-rights-digital-environment>
- World Declaration on Education for All (1990). Available at: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/UNESCO_World_Declaration_For_All_1990_En.pdf

